

UDC 37.026.5:001

DOI: 10.34671/SCH.BSR.2020.0401.0006

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ ВОЛИНИ В НАУКОВІЙ ДУМЦІ ТА ПЕРІОДИЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

© 2020

ORCID: 0000-0002-2922-285X

Марчук Оксана Олександрівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки

*Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука
(33000, Україна, Рівне, вул. Степана Дем'янчука, 4; e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Анотація. У статті досліджено висвітлення питання навчання та виховання підростаючого покоління в наукових працях XIX–початку XX століття та матеріалах періодичної преси. Проаналізовано наукові розвідки М. Барсова, П. Батюшкова, М. Теодоровича, А. Мурав'йова. Здійснено огляд матеріалів про освітній процес в періодичному виданні «Волинські єпархіальні відомості». Пояснено, що тогочасні автори дослідили кількість шкіл на Волині, особливості навчання та виховання дітей в школах різних типів. Пояснено, що значну наукову вартість мають публікації авторів, що описали навчання та виховання волинської молоді в контексті розвитку системи освіти Російської держави. Зазначено, що науковці представили свої бачення відповідно до політичного становища краю. Обґрунтовано, що у наукових розвідках висвітлювали просвітницьку діяльність духовництва, відомих громадських активістів, визначних педагогів. Пояснено, що процес навчання та виховання був спрямований на формування наукового світогляду та морально-етичних якостей особистості. Визначено, що публікації про навчання та виховання дітей, що подані до «Волинських єпархіальних відомостей», «Почаївських листків» були написані вчителями, педіатрами та активістами громадських товариств. Виокремлено три тематичні групи педагогічних матеріалів, які були опубліковані в періодичній пресі. Автори публікацій «Волинських єпархіальних відомостей» обґрунтовували необхідність використання класно-урочної системи навчання, оскільки вбачали в ній значні переваги. Встановлено, що вчителям рекомендували використовувати міжпредметні зв'язки. Визначено, що пріоритетними напрямками виховання, які пропагували зі сторінок «Волинських єпархіальних відомостей», було релігійне та морально-етичне. Подано рекомендації щодо використання наукових досліджень та матеріалів періодичної преси про навчання і виховання дітей і молоді у Волинській губернії в сучасних закладах освіти.

Ключові слова: наукові дослідження, процес навчання, виховання, преса, науковці.

THE STUDING OF THE PROBLEM OF EDUCATION AND UP-BRINGING OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN SCIENTIFIC THOUGHT AND PERIODIC OF 19th – THE BEGINNING 20th CENTURY

© 2020

Marchuk Oksana Aleksandrovna, Ph.D.(Pedagogy), Associate Professor of Pedagogy
*Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities
(33000, Ukraine, Rivne, 4, Stepan Demianchuk Street, e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Abstract. The article shows the education and upbringing of the younger generation given in the scientific works of the late 19th – the beginning of the 20th century and materials of the periodical press. The scientific researches of M. Barsov, P. Batiushkov, M. Teodorovich, A. Muravyov are analyzed. The materials about the educational process in the periodical «Volynski yeparkhialni vidomosti» were reviewed. It was explained that the authors of the that time examined the number of schools in Volyn, the peculiarities of education and upbringing of children in schools of different types. It was explained that the publications of the authors who described the education and upbringing of Volyn youth in the context of the development of the education system of the Russian state have considerable scientific value. It is said that the scientists presented their visions according to the political situation of the region. It is substantiated that the scientific intelligence covered the educational activities of the clergy, prominent public activists and teachers. It was explained that the process of education and upbringing was aimed at forming the scientific outlook, moral and ethical qualities of the individuals. It is determined that the publications about the education and upbringing of children submitted in «Volynski yeparkhialni vidomosti» were written by teachers. There are three thematic groups of the pedagogical materials that have been published in the periodical. The authors of the publications substantiated the necessity of using the classroom teaching system, as it had some considerable advantages. It was found that teachers were encouraged to use cross-curricular links. It was determined that the priority direction of education which was promoted from the pages of «Volynski yeparkhialni vidomosti» was religious. Recommendations on the using of researchings and periodicals about the education and upbringing of children and young people in Volyn province in modern educational establishments have been given in the article.

Keywords: scientific research, process of education, education, press, scientists.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ ВОЛЫНИ В НАУЧНОЙ МЫСЛИ И ПЕРИОДИКЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

© 2020

Марчук Оксана Александровна, кандидат педагогических наук,
доцент кафедры педагогики

*Международный экономико-гуманитарный университет имени академика С. Демьянчука
(33000, Украина, Ровно, ул. Степана Демьянчука, 4; e-mail: oxanna442@ukr.net)*

Аннотация. В статье исследовано освещение вопросов обучения и воспитания подрастающего поколения в научных трудах конца XIX – начала XX века и материалах периодической печати. Проанализированы научные исследования М. Барсова, П. Батюшкова, М. Теодоровича, А. Муравьева. Осуществлен обзор материалов об образовательном процессе в периодическом издании «Волинские епархиальные ведомости». Объяснено, что тогдашние авторы исследовали количество школ на Волини, особенности обучения и воспитания детей в школах различных типов. Объяснено, что особую научную ценность имеют публикации авторов, которые описали обучения и воспитания волинской молодежи в контексте развития системы образования Российского государства. Отмечено, что ученые представили свое видение процессов обучения в соответствии с политическим положением края. Обосновано, что в научных исследованиях освещали просветительскую деятельность духовенства, известных общественных активистов, выдающихся педагогов. Объяснено, что процесс обучения и воспитания был направлен на формирование научного мировоззрения и нравственно-этических качеств личности. Определено, что публикации об об-

учення і виховання дітей, представлені в «Волинських епархиальних ведомостей», були написані учителями, педіатрами і активістами общественных объединений. Выделены три тематические группы педагогических материалов, которые были опубликованы в периодической печати. Авторы публикаций «Волинских епархиальных ведомостей» обосновывали необходимость использования классно-урочной системы обучения, поскольку видели в ней значительные преимущества. Установлено, что учителям рекомендовали использовать межпредметные связи. Определено, что приоритетным направлением воспитания, которое пропагандировали на страницах «Волинских епархиальных ведомостей», было религиозное. Даны рекомендации по использованию научных исследований и материалов периодической печати об обучении и воспитании детей и молодежи в Волинской губернии в современных учебных заведениях.

Ключевые слова: научные исследования, процесс обучения, воспитания, пресса, ученые.

ВСТУП

Постановка проблеми у її загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними задачами. Для належного осмислення освітнього процесу, що здійснювався в навчальних закладах минулого, сучасним науковцям слід використовувати публікації, що були надруковані в різні історичні епохи. Зокрема, для вивчення педагогічного досвіду щодо навчання і виховання молоді на території Волинської губернії слід досліджувати наукові розвідки, які були написані в XIX – на початку XX століття. Вивчення цих праць сприятиме реалізації основних положень сучасної освітньої політики та концепції Нова українська школа. На думку сучасних науковців, сьогодні «зростає потреба в конструктивно-критичному переосмисленні накопичених наукою знань з історії розвитку шкільництва» [1]

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема висвітлення навчання та виховання дітей і молоді у XIX – на початку XX століття знайшла своє відображення в наукових дослідженнях сучасних вчених. Загальні закономірності освітнього процесу та особливості розвитку шкільництва в окремих регіонах України проаналізована в працях Н. Андрійчук [2], Я. Бондар [3], Н. Гупан [4], О. Квас [5], О. Кобельської [6], І. Мицишин [7]. Незважаючи на велику кількість публікацій, дослідження про процес навчання та виховання молоді на Волині у XIX – на початку XX століття потребують більш детального опрацювання. У статті проаналізовано наукові розвідки XIX – початку XX століття та матеріали періодичної волинської преси з метою вивчення висвітлення в них проблеми навчання та виховання дітей і молоді, зроблено певні узагальнення та систематизацію, розроблено рекомендації щодо використання наукових публікацій в сучасних середніх та вищих закладах освіти.

Обґрунтування актуальності дослідження. Актуальність обраної теми зумовлена процесами реформування сучасної освітньої галузі відповідно до вимог євроінтеграції та запровадженням концепції «Нова українська школа». У педагогічній думці сьогодення спостерігаємо переосмислення освітніх фактів, вироблення нової освітнянської парадигми із урахуванням національно-патріотичних аспектів. Як свідчить історія, впродовж багатьох років наукові розвідки XIX – початку XX століття були невідомими широкому загалу читачів, їх матеріали мали хибне тлумачення, відомості про релігійне виховання молоді замовчувалися. Відтак завдання сучасних дослідників історії педагогіки – проаналізувати наукові розвідки про навчання дітей і молоді в минулому, охарактеризувати матеріали періодичних видань та дати їм належну об'єктивну оцінку. Як пояснив науковець В. Кульчинський, «За останні десятиріччя українська історико-педагогічна наука переживає складні, суперечливі трансформації: відбувається переосмислення наукових парадигм, пошук нових теоретико-методологічних орієнтирів... розвиток історико-педагогічної науки має не абстрактно-формальну, а практично орієнтовану спрямованість, що відповідає нагальним завданням удосконалення системи освіти та виховання» [1, с. 69].

МЕТОДОЛОГІЯ

Формулювання цілей статті. Мета статті – дослідити висвітлення проблеми навчання та виховання дітей і молоді Волині у науковій думці та періодиці XIX – початку XX століття та укласти рекомендації щодо використання цих матеріалів в сучасних закладах освіти.

Постановка завдань. Для її реалізації необхідно вирішити такі завдання: а) дослідити висвітлення питань освіти в історичних наукових працях XIX – початку XX ст.; б) проаналізувати матеріали на педагогічну тематику, що були опубліковані у «Волинських епархиальних ведомостях» та «Почаївських листках».

Методи, методики та технології, що використовувалися. Під час написання статті було використано комплекс методів наукового дослідження: теоретичні (науково-бібліографічний для аналізу наукових праць, написаних в XIX–на початку XX ст. та тодішньої періодици; історико-логічний для систематизації опрацьованих матеріалів; історико-ретроспективний для аналізу архівних матеріалів про процес навчання і виховання молоді на Волині) та емпіричні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення для укладення висновків і рекомендацій щодо використання наукових розвідок та публікацій в освітньому процесі сьогодення).

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Волинська губернія була утворена у 1792 році і перебувала у складі Російської імперії, Російської республіки, Української республіки, української держави та Української СРР. У цьому регіоні було вироблено певні культурно-освітні традиції, пов'язані із процесом навчання а виховання молоді. Аналіз педагогічної літератури, історичних фактів засвідчив, що перші наукові публікації про освіту волинського регіону появилися в другій половині XIX століття. Тоді було опубліковано повідомлення про навчання та виховання дітей у працях М. Барсова. Автор у книзі «Народні школи в Південно-Західному краї» [8] описав заснування народних шкіл на Волині, участь у них духовенства та подав загальну характеристику їх навчальних приміщень.

Іншою важливою науковою працею було дослідження П. Батюшкова «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю» [9]. Характеризуючи освітню діяльність відомих просвітителів, автор зазначив, що «для Чарторийського освіта була не метою для просвіти й добробуту народу, а засобом для ополчення руського населення краю, укріплення польської народності» [9, с. 275]. Водночас автор пояснив, що під керівництвом Т. Чацького відбулися значні зміни у освітньому процесі Кременецького ліцею, якість викладання навчальних дисциплін значно покращилася: «За самого Чацького та його наступників (візиторів Ф. Плятера, Я. Вилежинського та К. Монюшка) Кременецький ліцей став однією з найважливіших опор польської народності в краї. Вся освіта в ліцеї звільнилася від колишнього єзуйтського сухого шкільного викладу, набула живого характеру» [9, с. 277].

Автор також пояснив, що релігійне виховання було пріоритетним у роботі народних початкових шкіл, завданням яких було спонукати учнів до того, щоб «кожного свята прислужувати ксьондзові при богослуж-

жіннях» [9, с. 278]. Позитивним аспектом видання вважаємо подачу в ньому відомостей про просвітницьку діяльність та педагогічну роботу членів православних братств Волинської губернії. П. Батюшков зазначив, що на початку 60-тих років XIX ст. розпочалося «облаштування перших православних братств – Острозького Кирило-Мефодіївського та Яполотського. Душею Яполотського братства Рівненського повіту була письменниця М. Соханська, відома в пресі під псевдонімом Кохановської» [9, с. 302]. Із відомостей, поданих у книзі «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю», дізнаємося, що активісти релігійних товариств надавали значну підтримку церковнопарафіяльним школам та брали активну участь у вихованні молодого покоління в християнському дусі шляхом залучення останнього до проведення виховних заходів морально-етичного спрямування, участі в богослужіннях, відвідування недільних шкіл та християнських бесід.

У перше десятиліття XX століття було опубліковано працю О. Левицького «Із життя навчальних закладів Південно-Західного краю в 1840-х роках» [10], де подано статистичні дані про заклади освіти та учнів в них. Історико-педагогічні студії початку XX ст. презентують наукові дослідження С. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» [11], та «Нариси з історії систем народної освіти в Росії в XVIII-XIX столітті» [12]. У публікаціях автор представив розвиток системи волинського шкільництва в контексті освітнього процесу всієї імперії. Наприклад, аналізуючи діяльність А. Головніна, він написав: «5 травня 1866 р. А. Головнин виніс на розгляд Комітету Міністрів питання про розвиток системи шкільництва на території Київської, Волинської та Подільської губерній» [12, с. 536].

Дослідник М. Теодорович в праці «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» [13] детально описав кожний населений пункт Волинської губернії, враховуючи її поділ на окремі повіти. Автор подав відомості про функціонування закладів освіти в населених пунктах, участь відомих громадських діячів у просвітньому русі, роль духовенства в розвитку волинського шкільництва. Так, описуючи культурно-освітнє життя в місті Рівному, М. Теодорович зауважив, що «При князі Федеріку Любомирському і за його сприяння в Рівне була переведена із Клевана гімназія, яка була заснована в Луцьку. Для її облаштування було виділено державне приміщення за кошти самого князя Федеріка, що пожертвував для цього близько 20 000 злотих; старовинну оранжерею князь віддав для приміщення для вчителів гімназії (в 1845 р. в Рівненській гімназії був М. Костомаров)» [13, с. 454]. Окрім того, він пояснив, що в 1808 р. Чацький з «метою колонізації краю відкрив в Острозі двокласне училище, яке з часом реорганізували в 4-класне повітове училище, а у 1868 р. в 6-класну класичну прогімназію» [13, с. 656].

Аналізуючи наукові розвідки про навчання та виховання молоді Волинської губернії, варто виокремити праці Н. Зінченка про історію жіночої освіти в Росії [14], Я. Руднева [15] про освітній процес у вчительських семінаріях, А. Муравйова [16] про навчальне приміщення Острозької братської школи та просвітницьку діяльність церковних товариств.

Відомості про навчання та виховання дітей на Волині подали автори статей періодичного видання «Волинські єпархіальні відомості» (1867–1900 рр.). Аналіз публікацій цього періодичного видання дозволяє поділити їх на окремі тематичні групи: а) статті, у яких відображено освітню політику тогочасного уряду; б) матеріали про організацію освітнього процесу у закладах різних типів; в) публікації про просвітницьку роботу церковних товариств та братств та діяльність відомих волинських просвітителів, меценатів та представників духовенства (А. Блудова, єпископи Антоній, Агатангел, Модеста, Фадей).

Автори публікацій «Волинських єпархіальних відомостей» обґрунтовували необхідність використання класно-урочної системи навчання, оскільки вбачали в ній значні переваги: освітній процес здійснює один педагог; учні вчаться працювати в колективі; школярі працюють за ustalеним розкладом та мають чіткий розпорядок дня; навчальний матеріал подається поступово, відбувається його систематичне повторення та узагальнення.

Вчителям рекомендували використовувати міжпредметні зв'язки: «В підготовчих класах наполегливо рекомендуємо використовувати класну систему навчання... один вчитель, що викладає в певному класі всі предмети, цілком може (і повинен) забезпечувати цілковиту єдність і цілісність своєму викладанню, при чому один предмет повинен «служити» іншому і всі повинні взаємно доповнювати один одного, таким чином весь процес навчання буде одним зв'язним цілісним курсом, що поступово розвивається і рівномірно та поступово досягає цілі навчання» [17, с. 465].

Досліджуючи педагогічну проблематику у «Волинських єпархіальних відомостях», варто зауважити, що автори статей дали рекомендації про формування світогляду учнівської особистості. Особливу увагу вони звертали на організацію виховних заходів у духовних закладах освіти. На їх думку, майбутні жінки священиків повинні брати активну участь а громадському житті, відвідувати світські заходи, добре володіти іноземними мовами, грати на різних музичних інструментах, вміти гарно танцювати, вести себе вільно у світському товаристві: «Чому б не ввести в навчальний курс училища вивчення музики і танців? Невже дівчина, що виїхала заміж за священика, не може бути богобоязливою жінкою і бути прикладом благодійності в оточуючому її середовищі, коли вона знатиме музику, танці та іноземні мови... Якщо ми ідемо до того, що духовний стан повинен наближуватися до життя суспільства громадянського – то відома обмеженість виховання в училищах для дівчат духовного звання також не повинна мати місця» [18, с. 248].

Однією із найбільш поширених тем, що піднімалися на сторінках видань Волинської губернії, було фізичне виховання підростаючого покоління. Серед матеріалів «Волинських єпархіальних відомостей» є поради, як правильно займатися фізичним вихованням дитини, стежити за її фізичним та психологічним розвитком. До обговорення цих тем щодо впровадження здоров'язберігаючих технологій долучалися вчителі, лікарі, духовенство. Автор однієї із статей пояснив, що у кожному закладі освіти повинен працювати лікар: «Лікар стежив за чистотою і порядком у лікарні, а також стежив із свого боку в училищі, чи все, що стосувалося приміщення, утримання і, взагалі способу життя вихованок, сприяло збереженню їх життя і здоров'я» [19, с. 13].

Подібні теми висвітлювали й інші періодичні видання Волинської губернії («Почаївські листки», «Волинь»). Аналіз педагогічної концепції, представленої видавцями «Почаївських листків», свідкує, що у вихованні дітей домінуюче місце відводилось матері та сімейному вихованню. Одна із головних тез, на яку акцентували тогочасні видання Волинської губернії, стосувалася родинного виховання: «Вплив матері, міцно закладений у дитинстві, залишається на все життя людини» [20, с. 2].

Зазначимо, що авторами публікацій у «Волинських єпархіальних відомостях» та «Почаївських листках» були представники різних суспільних верств. До обговорення питань освіти долучалися педагоги, педіатри, представники духовенства, активісти громадських об'єднань. Вони представляли різні моделі щодо проведення освітньо-культурної роботи серед молоді, вдосконалення матеріально-технічної бази волинських шкіл та відкриття нових просвітницьких установ.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Дослідження дало змогу проана-

лізувати його результати з іншими науковими працями. В ході аналізу наукових розвідок встановлено, що процес навчання і виховання молоді був об'єктом для дослідження багатьох науковців XIX – початку XX століття. Це підтверджують наукові розвідки сучасних науковців (О. Багрій [21], С. Бричок [22]). Пояснено, що автори публікацій у періодичній пресі закликали виховувати молодь покоління в релігійному дусі, формувати в нього моральні ідеали, також вони описували методику проведення занять в тогочасних школах, позитивно оцінювали використання класно-урочної системи навчання. Підтвердженням висунутих гіпотез є праці В. Вихрущ [23], О. Городецької [24], І. Мілясевич [25]. У монографії «Нариси із історії освіти на Житомирщині» автори зазначили, що проблеми освіти були в центрі тогочасних видань: «Волинські єпархіальні відомості» приділяли постійну увагу стану і розвитку церковнопарафіяльних шкіл і духовних училищ, звертаючи увагу на цілий ряд проблем і пропонуючи рецепти їх вирішення» [26].

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Аналіз наукових публікацій та періодики XIX – початку XX століття засвідчив, що питання освіти і виховання молоді було об'єктом для дослідження тогочасних науковців. Автори подали відомості про кількість навчальних закладів, їх типи, пропагували кращі педагогічні здобутки волинських освітян. Матеріали наукових розвідок досліджуваного періоду доцільно використовувати при підготовці лекційних та практичних занять у закладах вищої освіти. Викладачі та студенти можуть користуватися ними під час написання курсових, кваліфікаційних робіт на здобуття наукового ступеня вищої освіти «бакалавр» та «магістр» та інших видів наукової роботи. При опрацюванні зазначених розвідок доречно детально вивчити біографію автора, врахувати особливості політичного та соціально-культурного становища Західної України, дослідити достовірність поданої інформації в інших наукових джерелах та архівних матеріалах. Використання наукових розвідок про навчання і виховання дітей і молоді на території Волинської губернії в освітньому процесі сприятиме глибшому осмисленню становлення шкільництва в Західній Україні, привчати студентів та учнів до узагальнення історичних фактів та здійснення їх порівняльного аналізу. Використання публікацій із тогочасних періодичних видань зробить процес навчання більш цікавим, спонукатиме до подальших наукових пошуків.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у аналізі наукових праць та публікацій в періодичній Волинського воєводства. Детальне вивчення різних літературних джерел та архівних документів дозволяє виокремити позитивні аспекти у роботі закладів різних типів, які слід застосовувати у навчанні та вихованні сучасного молодого покоління.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кульчинський В. *Форми та методи патріотичного виховання молоді в українській школі (друга половина XX ст.)* / Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. № 2 (20). Рівне, 2018. С. 68–75.
2. Андрійчук Н. М. *Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2010. 20 с.
3. Боднар Я. Б. *Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – початку XX століття (до 1939 року)*: дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 / Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2002. 181 с.
4. Гупан Н. М. *Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект)*: дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2001. 496 с.
5. Квас Олена Валеріївна. *Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.)*: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: 13.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2012. 30 с.
6. Кобельська О. М. *Педагогічно-просвітницька праця мона-*

хинь Василянок та Марійських дружин (кінець XIX – перша половина XX століття). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. № 1. 2005. С. 65 – 70.

7. Мицишин І. Я. *Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької Церкви і громадськості (Галичина, кін. XIX – 30-і роки XX ст.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Т., 1999. 20 с.
8. Барсов М. *Народные училища в Юго-Западном крае*. СПб., 1864. 124 с.
9. Батюшков П. *Волинь. Исторические Судьбы Юго-Западного края*. СПб.: типография т-ва «Общественная польза», 1888. 431 с.
10. Левицький О. *Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах*. Киевская старина. Київ, 1906. С. 1–22.
11. Рождественский С. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902*. СПб, 1902. 679 с.
12. Рождественский С. *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках: Т. 1*. Санкт-Петербург, 1912. 48 с.
13. Теодорович М. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Том 3: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский*, 1889. С. 435–1126.
14. Зинченко Н. *Женское образование в России: Исторический очерк*. Санкт-Петербург, 1901. 46 с.
15. Руднев Я. *Об организации и постановке учебного дела в учительских семинариях*. СПб., 1913. 85 с.
16. Муравьев А. *Почаевская Лавра и Острожское братство*. Київ, 1871. 74 с.
17. Журнал Навчального комітету при Святішій Синоді. *Волинські єпархіальні відомості*. 1873. № 17. Частина офіційна. С. 460–481.
18. *Про Житомирське училище для дівчат духовного звання. Волинські єпархіальні відомості*. 1869. № 6. Частина неофіційна. С. 245–248.
19. *Статут єпархіальних жіночих училищ. Волинські єпархіальні відомості*. 1869. № 1. Частина офіційна. С. 2–19.
20. *Про високе значення матері. Почаївський листок*. 1913. № 44. С. 1–2.
21. Багрій Т. В. *Розвиток освіти і педагогічної думки на Переяславщині (початок XVIII – перша чверть XX століття)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2011. 20 с.
22. Бричок С. Б. *Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – о 20-ті рр. XX століття)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка. Житомир, 2005. 20 с.
23. Вихрущ В. *Спеціальна дидактична література другої половини XIX – початку XX століття: проблеми змісту*. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 544. С. 9–18.
24. Городецька О. *Ретроспективний погляд на висвітлення питання національно-патріотичного виховання на сторінках часопису «Рідна школа» у першій половині XX ст. Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 3 грудня 2014 р.: у 4 частинах*. Суми: Мрія, 2014. Ч. 4. С. 7–11.
25. Мілясевич І. *Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст.* Львів, 2004. 376 с.